

**O'ZBEK TILINING XORIJDA
O'QITILISHI: TA'LIM
NAZARIYASI VA AMALIYOTI**

**XALQARO ONLAYN ILMIY-AMALIY ANJUMAN
MATERIALLARI**

2021-yil 29-may

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**O‘ZBEK TILINING XORIJDA
O‘QITILISHI: TA‘LIM
NAZARIYASI VA AMALIYOTI**

XALQARO ONLAYN ILMIY-AMALIY ANJUMAN MATERIALLARI

2021-yil 29-may

Toshkent – 2021

Balki u kun boshim uzra
Do'stlar bosh ham egadir...⁹

Ushbu she'rda ishtirok etgan *-lar* qo'shimchali misralarni ajratib oldik. Ko'rinib turganidek, ular anchagina ekan. Qo'llarida, ko'zlarida, qoshlariga so'zlaridagi *-lar* qo'shimchasi kategorial ma'nosi hurmat, yondosh ma'nosi ta'kid, hamroh ma'nosi juftlik. Bizga ma'lumki, ikkitadan ortiq bo'lgan narsalarni ko'plik ma'nosida olishimiz mumkin. Inson juft a'zolari esa bundan mustasno. Shuning uchun yuqorida keltirgan so'zlarimizdagi *-lar* qo'shimchasi grammatik ma'nolarida ko'plik ma'nosi yo'q. Hurmat ma'nosi juda bo'rtib turganligi sababli biz uni kategorial ma'noda oldik.

Kechalari, qaylarga dir so'zlaridagi *-lar* qo'shimchasi kategorial ma'nosi noaniqlik, yondosh ma'nosi ko'plik, hamroh ma'nosi taxmin. Bu so'zlarda noaniqlik ma'nosi yuqori pozitsiyada turganligi sababli uni kategorial ma'noda olishga ahd qildik. Lekin ko'plik va taxmin ma'nolari ham bu so'zlarda ko'zga tashlanib turganligi sababli ularni yondosh va hamroh ma'nolarga kiritdik.

Orzular, yo'llariga, kuzatarlar, qolganlarga, do'stlar, g'ussalar, tiriklar, keltirarlar, ukularim kabi so'zlardagi kategorial ma'no ko'plik, yondosh ma'no kuzatarlar, keltirarlar so'zlarida taxmin, qolgan so'zlarda ta'kid, hamroh ma'no orzular, yo'llariga, keltirarlar, g'ussalar so'zlarida noaniqlik, kuzatarlar, qolganlarga, do'stlar, ukularim so'zlarida aniqlik ma'nolari bor.

Biz ushbu maqolamizda faqat *-lar* grammatik shaklining ma'no taxlilini berdik, xolos. Ammo bu she'rda bunday tahlillarni talab etadigan ko'plab grammatik shakllar bor. Ular haqida biz keyingi ishlarimizda batafsil to'xtalamiz.

Umuman olganda, o'zbek tilidagi ko'plab grammatik shakllar ko'pma'nolidir. Har bir shaklning tahlilida ularning qaysi grammatik ma'noga ega ekanligi ochilib boradi. Shu bilan birgalikda, ushbu qo'shimchalarning qaysi so'zga bog'langanligi ham ahamiyatga egadir.

BADIIY MATNDA EVFEMIK VA DISFEMIK KO'CHIMLARNING IMPLITSIT IFODASI

Qodirova Xurshida Botirovna
ToshDO'TAU O'zbek tili kafedrasida
dotsenti, f.f.n.

Implitsitlik oksimoron¹⁰ singari axborot bo'lib, u tilning aniq birliklari bilan bo'lmasa-da, ifoda etilishga haqli hodisadir. Zero, zamonaviy tilshunoslik apparati muayyan mazmuni implitsit shaklda ifoda etishdek ziddiyat bilan ham ish olib bora

⁹ Абдулла Орипов. Танланган асарлар: 4 жилдлик. – Т.: F.Фулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 1-жилд: Шеърлар ва дostonлар. 106–б.

¹⁰ Oksimoron (grekcha oxymoron – o'tkir ma'noli be'manilik so'zidan) – o'z ma'nosidan ko'chirilib, bir-biriga zid tushunchalarni ifodalab kelgan so'zlar, komponentlari mohiyat e'tibori bilan bir-biriga tamomila qarama-qarshi bo'lgan ko'chma ma'nodagi birikma. Masalan: *shirin azob*, *zulmat ziyosi*.

oladi. So‘ngi yillarda axborotni yetkazishning implitsit shakllari tadqiq etilgan ishlar ko‘zga ko‘rina boshlandi [1, 2010: 200; 2, 2006: 56].

Dastavval, til fenomeni sifatidagi implitsitlik masalasi Katsnelson (1972), Shondels (1977), Bondarko (1978), Buligina (1982), Zaliznyak (1988), Timofeyeva (1986)larning til haqidagi nazariy qarashlarida to‘xtalinib ketilgan. Aksariyat tadqodchilarning fikrlari to‘qnash kelib, implitsitlikni, avvalo, jumlaning batafsil mohiyatining “ma’no zahirasi” ega elementi (ifodaning yopiq shakli) ekanligini ta’kidlaydi. Undan keyin esa, yana bir qator olimlar pragmatik omil (o‘quvchining appertsektiv bazasi) implitsitlikning muhim manbai ekanligini – implitsit mazmun muayyan ifodaning semantikasi bilan mos kelmasligini va u faqat jonli so‘zlashuvda namoyon bo‘lishini e’tirof etadi.

Badiiy matnda implitsitlikni o‘rganish tagma’no tushunchasi bilan chambarchas bog‘liq. Yashirin ma’no maqol va matallarda ham mavjud. Biroq har biri o‘ziga xos ifoda qirralariga ega. Badiiy matn barcha badiiy diskursiv xususyatlarga ega bo‘lib, pragmatikada, poetikada, umuman, kognitiv sohaning psixolingvistik tadqiqotlar qatorida tilshunoslik va uslubiyatning muhim tadqiq obyekti hisoblanadi. Shunday ekan, nutqiy evfemik va disfemik hodisalarning implitsitligi borasidagi tahlillar ham badiiy matn ustida olib borilishi tabiiy.

Badiiy matnda nutqiy hodisaning turi sifatida evfemizm va disfemizmlarning qo‘llanilishi turlicha bo‘lishi mumkin. Uning so‘z, ibora va gap shaklidagi ifodalari mavjud bo‘lib [4, 2020: 45-49; 5, 2020: 163-169], noverbal ifoda etilgan ma’nolar ham ko‘zga tashlanadiki, bu vaziyatni yumshatish yoki, aksincha, bo‘rttirish uchun xizmat qiladigan evfemik va disfemik hodisasining implitsit shaklda namoyon bo‘lishiga yuz tutadi. Masalan, *Qo‘lingdan qamchin, belingdan oshpichoq, shopdek muringning ostidagi sassiq og‘zingdan “Qizingni... onangni... diningni... otabobongni...” degan zikri oliylar doim favvora urar edi* (A.Q. “Mochalov”). Bu yerda haqorat ko‘p nuqta bilan berilgan. Biroq, N.Ismatullayev K.K.Shaxjurining “so‘z yoki so‘z birikmasini, masalan “*Иди ты...*” iborasidagi “*к чёрту*” so‘zini tushirib qoldirish bilan ham evfemizm hosil bo‘lishi mumkin” [K.Шахжури, 1956] degan fikriga qarshi chiqib, “evfemizm hodisasi ma’lum bir so‘zning o‘rniga ikkinchi bir so‘z yoki so‘z birikmasining ishlatilishidir, bu yerdagi misolda ko‘p nuqta (...) o‘rnida “*к чёрту*” ishlatilishi yoki boshqa bir so‘z ishlatilishi “*Иди ты...*” birikmasini aytgan kishidan boshqa odamga ma’lum emas, shu bilan birga, ko‘p nuqta faqat shartli belgi, u hech qanday so‘zni anglatmaydi” deydi. Kuzatishlarimiz natijalari esa yuqoridagi fikrga zid xulosa qilishga olib keldi. Chunki qo‘shiroqda berilgan so‘z yoki birikma matn ichida teskari mazmun ifodalayotgani tinglovchiga ayonligi, ma’lum guruhlarda ishlatiladigan argotik evfemizmlarning so‘zlovchi nutqida suhbatdosh uchun tanish mazmun berayotganligi va, nihoyat, ellipsisga uchragan (ko‘p nuqta orqali ifodalangan) “yopiq” tushunchalar ham subyekt uchun tushunarli bo‘lib kelayotganligi o‘z isbotini topdi. “Implitsit ifodada tabulashtirilgan voqelikning evfemik vositasi ko‘pincha qo‘llanmay, ular zamiridagi tushunchalar kontekst va intonatsiya (ohangning birdan kesilishi, to‘xtab qolish, cho‘zilishi, tugallanmaganligi, sukut, davomlilik kabilar) orqali anglashilib turadi.” [A.Омонтурдиев, 2006: 56] Negaki, matn mohiyatan shunga yaqin tushunchani

kishi ongiga undaydi. Baribir, birinchi yarq etib paydo bo‘lgan fikr to‘g‘ri bo‘lib, aytish noqulay, nutqiy etikaga mos kelmasligi sababli madaniyat yuzasidan qo‘shirnoqda beriladi yoki ko‘p nuqta bilan yoziladi:

O‘ylab, qizning aslini bildimki, onasi yuqoridan tavba qilib tushgan haromzodalardandir va otasi ham ...lardandir. (A.Q. «Kalvak mahzumning xotira daftaridan»)

Bundan tashqari implitsitlikning tavsifi borasida shunday deyish mumkin: Implitsitlik bu insonning ong osti faoliyatining til va nutqda namoyon bo‘ladigan bilim shaklini yopiq, yashirin bilim sifatida namoyon qiladi va lisoniy matnga yuqori darajadagi umumlashtirish bilan evfemik yoki disfemik ma‘no yuklaydi.

Men shu zamonning hezalaklariga sira tushunolmadim-da, voy, dedim, voy sani o‘sha olipta qilub tuqqanni... dedim. (A.Q. «Toshpo‘lat tajang nima deydi?»)

Yuqorida “tagmano” tushunchasi haqida fikr bildirgan edik. U implitsitlik bilan bog‘liq bo‘lgani bilan muayyan farqlarga ham ega. Masalan, implitsit ma‘no ham tagma‘no ham referent ma‘nolarga tegishlidir. Bundan tashqari ko‘plab tadqiqotchilar tagma‘noning maqsadli ekanligini tan oladilar. Ammo implitsitlik muallifning niyatlari bilan emas, balki idrokning umumiy mexanizmi bilan bog‘liq. Tagma‘no atamasi umumiylikka ega – u tez-tez kundalik muloqotda, munosabatda, murojaatda ishlatiladi, ya‘ni hamma uchun mavjud bo‘lgan implitsit ma‘noni anglatadi, implitsitlik esa faqat nutq muhiti va aqliy tomoni bilan bog‘liq bo‘lgan terminologik ma‘noga ega. Demak, badiiy matnda evfemik-disfemik vaziyatda obrazning psixologik holati, kayfiyati, xarakter xususiyati bilan bog‘liq ifodalar implitsit shaklda berilishi quyidagi kabidir: *Senlarning o‘ylag‘aning faqat...* (A.Q. “Mehrobdan chayon”)

Gapning yashirin ma‘nosi xususida gap ketganda implitsitlikning darajasiga ham to‘xtalib o‘tish joizdir. Bir nechta ma‘no tarkibiy qismlarining mavjudligi aniqlik/noaniqlik darajasiga ta‘sir qiladi. Umuman olganda, nutqimizda *shama qilmoq, nazarda tutmoq, ishora qilmoq, sirli ma‘no, ikkinchi ma‘no* kabi so‘zlarning mavjudligi, har qanday til egasining intuitiv ravishda xabarning to‘liqligi/to‘liqsizligini his qilishi va baholashidan dalolat beradi. Bundan tashqari, bir qator til hodisalari mavjud bo‘lib, ular “ikki planlik”, “iplikatsiya”, “yashirin ma‘nolar”, “ko‘chimlar” orqali nutqda o‘z aksini topadi. Eksplitsit ifoda etilmagan ma‘no matnda yashiringan bo‘lib, ulardagi “maxfiylik darajasi” har xiligini quyidagi misolda ko‘rishimiz mumkin.

“Abdurahmoncha” har bir ishni o‘z tilagicha yuritar: may uchun soqiy bo‘lar, zaifona ko‘ylak, lozim va boshiga kokil kiyib o‘n olti yashar qiz suratiga kirar; choyg‘a labini tegizib “tabarruk” qilar; dutor, tanburg‘a yo‘rg‘alab o‘yunchi bo‘lar; boshidagi kokil bilan “oshiqlar”ni rahmsiz qamchilab sitamgar va zolimga aylanar, eng oxirida... (A.Q. “Mehrobdan chayon”)

Yashirin ma‘noga asoslanib, shunday xolosaga kelish mumkin: matnda muayyan so‘zlarning muqobil proyeksiyalari, taxminlari, idroki, faraz (taxminiy proyeksiya)lari mavjud bo‘lib, u evfemik yoki disfemik holatga xizmat qilishi mumkin. Bunday gipotetik proyeksiyalar (aks ettirilmagan shaklda mavjud bo‘lgan yashirin ma‘nolar) matnning semantik tuzilishining zaruriy qismlari va biz yuqorida

sanab o‘tgan ko‘chimlarning badiiy matndagi ifodasi sifadida imlitsitlikning toifasi, axboorot kategoriyasi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ермакова Е.В. Имплицитность в художественном тексте (на материале русскоязычной и англоязычной прозы психологического и фантастического реализма) / Под ред. М.Б.Барисовой. – Саратов: Изд-во Саратов ун-та, 2010. – 200 с.

2. Имплицитность в языке и речи. Отв.ред. Е.Г.Борисова, Ю.С.Мартемьянов. – М: «Языки русской культуры», 1999. – 200 с.;

3. Omonturdiev A.J. Professional nutq evfemikasi. – T.: Fan, 2006. – B. 56.

4. Кадилова Х.Б. Классификация по структуре формы эвфемизмов в произведениях Абдуллы Кадири. // Вестник науки и образования. №8(86) – М: «Проблема науки» 2020, - ст. 45-49;

5. Қодирова Х., Абдуллаева Ч. Дисфемик бирликларнинг шаклий структурасига кўра таснифи. // ЎЗМУ хабарлари. – Тошкент, 2020 № 1-2, Б.163-169

6. Шахжури К.К. Эвфемизмы и их роль в изменении значения слов: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Тбилиси, 1956.

7. Омонтурдиев А.Ж. Профессионал нутқ эвфемикаси. – Т.: Фан, 2006. – Б. 56.

ALISHER NAVOIY SHE’RIYATIDA FOYDALANILGAN ARABCHA, FORSCHA VA TURKCHA SO‘ZLARINING MA’NO XUSUSIYATLARI TAHLILI

Jo‘rayeva Nazokat Gulmuradovna

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti katta
o‘qituvchisi, f.f.n. nazokatj@list.ru

Arab, fors-tojik va boshqa turkiy xalqlar mumtoz she’riyatida fikrni yagona vazn va qofiya asosidagi maqbul so‘zlar vositasida ifodalash bayt deb atalmish she’riy birlik orqali amalga oshirilgan. Mana shuning uchun ham muayyan fikrni o‘ziga xos vazn, ohangdorlik va nisbiy mustaqillikda ifodalash shakli bayt deb yuritiladi.

Bayt termini arab tiliga oid so‘zdan olingan bo‘lib, uning lug‘aviy ma’nosi uy demakdir. Baytning istilohiy ma’nosi esa nisbiy mustaqil mazmunga ega bo‘lgan, bir vaznga solingan va yagona qofiya asosida birlashtirilgan ikki misradan iborat she’riy birlikni anglatadi. Arab she’rshunoslari baytga muayyan ma’noni ma’lum bir alfoz (so‘zlar) bilan ifodalash shakli deb qaraganlar. Shu bois bayt so‘zining lug‘aviy ma’nosi - uy, ya’ni badiiy fikr uyiga to‘g‘ri keladi. Haqiqatan ham bayt she’rdagi muayyan fikrni o‘ziga joylagan she’riy uydir.

Shunga qaramay, fors-tojik she’riyatida mutlaqo mustaqil baytlar yaratish orqali g‘azal yozish an’anasi Sa’diy Sheroziy, Hofiz She’roziy kabi shoirlar ijodida

Qodirova X.B. Badiiy matnda evfemik va disfemik ko‘chimlarning implitsit ifodasi.....	102
Jo‘rayeva N. G. Alisher navoiy she‘riyatida foydalanilgan arabcha, forscha va turkcha so‘zlarning ma‘no xususiyatlari tahlili.....	105
Эшматова Ю.Б. Ўзбек замонавий қиссачилигининг ўрганиш тамойиллари.....	110
Мусулмон Намоз. Ўзбек адабий тилидаги ўзгаришларнинг давомли тахрир жараёнида акс этиши (Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” романи мисолида).....	113
Турдиева К.Ш. Жаҳон болалар адабиётининг маърифий-маданий аҳамияти.....	119
Ниязова Д.Х. Ўзбек тилшунослигида бадий матннинг лингвистик тадқиқи.....	121
Davronov A.S., Davronova N.A. Hurriyat – hamza ijodining bosh masalasi.....	123
Юнусова Ж.Б. Шавкат Раҳмон шеърлятида айрим тил бирликларининг қўлланиши.....	127
Юлдашева З. “Холдорхон” – тилимизнинг кўркли обидаси.....	130
Урунова З.Н. “Дефектология” терминологиясига доир.....	133
Xalilova Sh.J. Ertaklarni ijro etish tartibi va ertakchilik an‘analari.....	137
Xudayberdiyeva O. R. Tildagi gender farqlanishlar.....	139
Siddiqov M.R. Maktablarda leksikologiya bo‘limini o‘qitish muammolari... O‘rozov J. Tilshunoslikda nom yaratish muammosining o‘rganilishi va neymlar tasnifi.....	142
Tursunova O.Sh. Dunyo tilshunosliklarida o‘xshatish qurilmalari tadqiqi....	145
Rahmatullayeva Sh., Shodmonova S. Til ta‘limida morfologiyani o‘qitishning samarali texnologiyalari.....	149
Bobojonova S. Antroponimlarning allyuziv nom sifatida qo‘llanilishi.....	152
Boboyorov O‘. She‘riy asarlarning estetik imkoniyatlari va fonopoetik xususiyatlari.....	154
Qahramonova S. Ulug‘bek Hamdamning “Ota” romanida <i>uchun</i> ko‘makchisining tahlili.....	157
Shermatova G. Ne‘mat Arslonning “Ashirit” novellasidagi frazeologik birliklar va badiiy to‘qimalar haqida.....	161
	163

3-SHO‘BA. O‘ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISHDA TIL KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Shodmonova M. O‘zbek tilida leksik ko‘nikmalarni shakllantirish usullari.....	167
Ахмедова Г.М. Нутқ ўстиришда қиёсий маълумотларнинг ўрни.....	171
Talipova F.S. O‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitishda til ko‘nikmalarini rivojlantirish masalalari.....	174

O‘ZBEK TILINING XORIJDA O‘QITILISHI: TA’LIM NAZARIYASI VA AMALIYOTI

XALQARO ONLAYN ILMIIY-AMALIY ANJUMAN MATERIALLARI

2021-yil 29-may

Adadi 60 nusxa. Hajmi 14,2 b/t. Bichimi 60x84 ¹/₁₆
«Times New Roman» garniturasida. Ofset usulida bosildi.
OOO «AKTIV PRINT» bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent, Chilonzor 25, Lutfiy 1A.